

HISTORISCHE
VERENIGING
NUMAGA
—NIJMEGEN—

jaarboek 2025

numaga

GEWIJD AAN HEDEN EN VERLEDEN VAN NIJMEGEN EN OMGEVING

JAARGANG LXXII – 2025

Inhoud

HENK TERMEER: <i>Ten geleide</i>	7
--	---

Artikelen

VINCENT HUNINK: <i>Knarsetanden op het Valkhof. De geschiedenis van 'hic stetit, hic frendens'</i>	11
--	----

JAN PETER VERHAVE: <i>Nobel snijden. De Nijmeegse kunstenaar Frederik Hendrik van Voorst</i>	35
--	----

PETER ALTENA: <i>Het Nut van Nijmegen. Het departement Nijmegen van de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen (1817-1867)</i>	69
---	----

HENK TERMEER: <i>Verkenner voor de vrijheid. Hoe Jos van Haeren in het verzet en als geallieerde spion de bevrijding voorbereidde en daarna inlichtingenwerk verrichtte in de Koude Oorlog, 1943-1958</i>	95
---	----

Archeologische noviteiten

STEPHAN WEISS-KÖNIG: <i>Een bijzondere Romeinse tuitkan met inscriptie van de Hunerberg</i>	121
---	-----

Overige rubrieken

ROB CAMPS (Regionaal Archief Nijmegen): <i>Nogmaals: schatgraven in het secretariearchief van de gemeente Nijmegen, 1810-1946</i>	131
---	-----

YVETTE DRIEVER: <i>Het diorama van de Surinaamse plantage Kerkshoven</i>	143
--	-----

HARRY VAN ENCKEVORT en BAS VAN LINGEN: <i>Romeins muurwerk in de bouwput van Museum De Bastei: nieuw licht op 4^e-eeuws Nijmegen</i>	153
--	-----

Recensies

HENK TERMEER: Luc Meijboom, Lianne Wilhelmus, Joris van den Tol,
Coen van Galen, *Nijmegen & slavernij. Publiek bestuur en persoonlijk profijt,*
1596-1873 (2024) 165

HERMAN SIMISSEN: Inigo Bocken, *Denker voor Gods aangezicht. Titus Brandsma,*
een intellectuele biografie (2024); Peter Nissen (red.), *Zo verborgen is God niet.*
Mystiek en maatschappij bij Titus Brandsma (2024) 167

JAN BRAUER: Joost Rosendaal, Studio Hartebeest, Erika Manders,
De brandende stad. De strijd om Nijmegen en de Waalbruggen tijdens Operatie
Market Garden, 17-20 september 1944 (2024) 170

Bibliografie

LÉON STAPPER: *Bibliografie betreffende de geschiedenis van Nijmegen over*
het jaar 2024 173

Over de auteurs 182

Colofon 184

Knarsetanden op het Valkhof

De geschiedenis van ‘hic stetit, hic frendens’

De meeste bezoekers van Nijmegen komen vroeg of laat terecht in het Valkhofpark. Daar lokt, naast de Sint-Nicolaaskapel, vooral het betoverende uitzicht op Waalbrug, Waal en Waalkade, en niet te vergeten Nijmegen-Noord en de Ooijpolder. Maar eerst zien ze op de witte balustrade, die hen beschermt tegen een val in de diepte, een tekst staan. Een tekst in grote, zwarte letters, geschreven in het Latijn.

Dat het Latijn betreft is voor de meesten wel duidelijk. Maar wat die woorden nu precies betekenen? Ik sta er weleens te mijmeren als ik passanten dapper hoor zoeken naar losse woorden. *Stetit* is ‘stond’, *aquilas* zijn ‘adelaars’ en *lumine* is iets met ‘licht’, goed. Maar de naam Claudius brengt al gauw verwarring: is dat de stotterende Romeinse keizer? Was die ooit in Nijmegen? En wat doet hij hier? ‘Hij zag handen’?

Alleen goede oud-gymnasiasten en geleerden merken op dat het om twee dichtregels gaat: een dactylische hexameter (dus in principe zesmaal [ˈ≡]), gevolgd door een dactylische pentameter (met als grondpatroon tweemaal [ˈ≡ˈ≡ˈ≡]).

In een vereenvoudigd metrisch schema luidt de tekst:

*Híc stetit, híc frendéns aquilás, híc lúmine tórvo
Claúdius últricés vídit adésse manús.*

*‘Hier stond hij, hier zag hij knarsetandend de adelaars, hier (zag)
Claudius met grimmige blik dat de wrekende troepen er waren.’*

Maar daarmee zijn ook de oud-gymnasiasten en geleerden wel aan het eind van hun Latijn. Er is duidelijk wat meer informatie nodig om de regels te duiden en om te begrijpen waarom ze hier op de balustrade staan geschilderd.

In deze bijdrage ga ik dieper in op het oorspronkelijke gedicht uit 1646 waaruit de woorden komen, met een nieuwe vertaling en een korte literaire analyse. Ook bespreek ik de historische aanleiding tot het maken van het gedicht, en de aanwezigheid van de woorden in het Valkhofpark.

Huygens en Smetius

De herkomst van het gedicht ligt een flink eind terug in de tijd. Het komt niet uit de Romeinse tijd, al wordt die hier wel bezongen, maar uit het midden van de zeventiende eeuw. De hier bezongen Claudius is niet de

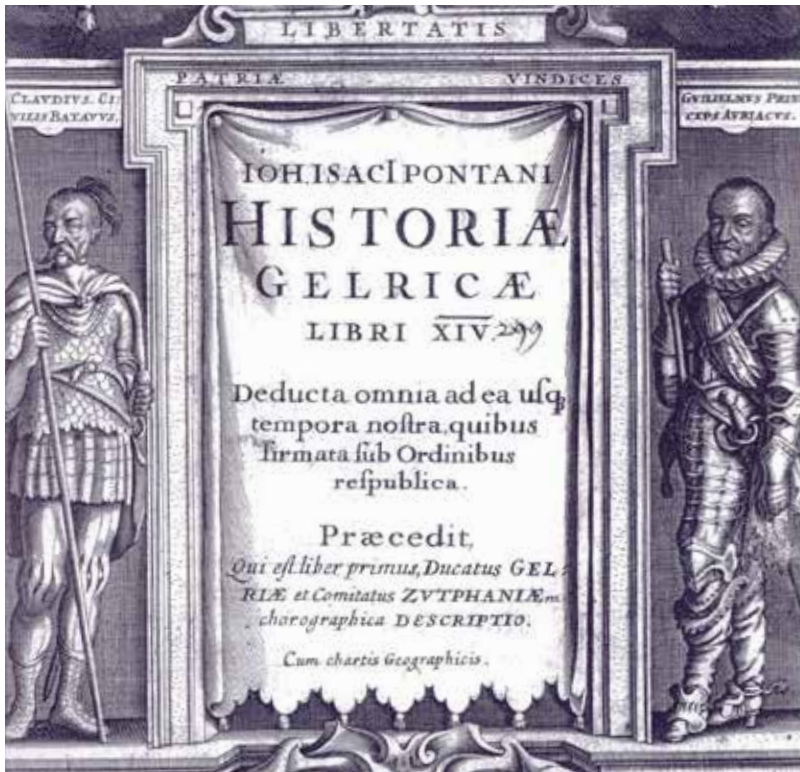
1 Tegenwoordig wordt hij aangeduid als Julius Civilis, maar in vroeger eeuwen stond hij bekend als Claudius Civilis. Het legendarische, in 2024 gesloten, Nijmeegse grillrestaurant Claudius op de Bisschop Hamerstraat was naar hem vernoemd, maar volgens de verkeerde benaming. Over de voornaam zie verder noot 11.

2 Over de lokalisering zie HARRY VAN ENCKEVORT & ELLY HEIRBAUT, 'Vuur over Oppidum Batavorum, de eerste Nijmeegse stadsbrand', in: *Numaga* 55 (2008), p. 19-31. De auteurs maken aannemelijk dat de naam verwijst naar de nederzetting op en rondom de huidige St. Josephhof. Het Valkhof grenst direct hieraan. Voor verdere archeologische literatuur over *Oppidum Batavorum*, zie: STEPHAN MOLS, 'De Nijmeegse godenpijler in breder perspectief', in: *Numaga* 70 (2023), p. 11-32, vooral p. 31 noot 76.

Romeinse keizer, maar de Bataaf Civilis,¹ die in de jaren 69-70 een grote opstand leidde tegen de Romeinen. Het gedicht zoomt in op het einde van die strijd, meer bepaald op het moment dat Civilis het *Oppidum Batavorum* ('de nederzetting van de Bataven'), Nijmegen,² noodgedwongen opgeeft bij het zien van grote, naderende Romeinse troepen. Dat opgeven doet hij zeer tegen zijn zin, vandaar het veelzeggende tandenknarsen en grimmig kijken.

Waarom wordt Civilis hier zo beeldend opgevoerd? In de zeventiende eeuw is het verhaal van de oude Bataafse opstand uitgegroeid tot een nationale mythe van veerkrachtig verzet tegen vreemde overheersing. Geleerden verheerlijkten Civilis als een held en spiegelde hem aan bijvoorbeeld Willem van Oranje. Dichters zoals Vondel en Hugo de Groot schreven lofzangen op Civilis en zijn strijd, die ze vergeleken met de strijd van de Republiek tegen Spanje. Ook in de schilderkunst is Civilis goed vertegenwoordigd, onder meer in schilderijen van Otto van Veen (1612), Ferdinand Bol (ca. 1658) en Rembrandt (1661-1662). De Bataven zouden zo inspirerend werken dat er in een latere periode zelfs een 'Bataafse republiek' op Nederlands grondgebied tot stand kwam (in de jaren 1795-1806).³

In dat pro-Bataafse klimaat van de 17e eeuw sprak Civilis dus sterk tot de verbeelding, in positieve zin. Vandaar misschien dat de grote Nederlandse dichter en geleerde Constantijn Huygens (1596-1687) direct aan Civilis dacht toen hij inspiratie voelde voor het maken van een Nijmeegs getint gedicht. Dat gebeurde naar aanleiding van een bezoek aan de voor hem verafgelegen stad (hij woonde in Voorburg bij Den Haag) in het

najaar van 1646. Bij die gelegenheid heeft Huygens de door de stad aangepaste Belvédère gezien. Het is dit gebouw dat hij als aanleiding nam voor een Latijns lofdicht van 24 verzen.

Toen hij het gedicht had voltooid schreef hij erover aan een bekende Nijmegenaar uit die tijd met wie hij bevriend was: Johannes Smetius (1590-1651). Hij stuurde hem het gedicht toe, en meldde een en ander in een brief aan Smetius van 29 december 1646.

Huygens' brief

De in het Latijn gestelde brief over het gedicht is bewaard gebleven en bevat een paar interessante details. Hier volgt de tekst in Nederlandse vertaling.

Weledele, zeergeleerde heer,

Onlangs, op die avond die mijn laatste tijd in de stad was, kreeg ik enorme zin om de uitkijkplaats te bezichtigen die, zoals u vertelde, bovenop jullie Akropolis was geplaatst, of werd geplaatst. Daarom ben ik, slechts begeleid door dienaren en voorafgegaan door het licht van een zwak lantaarntje daarheen gekropen. Naar een plek waar vóór mij geen mens met gezond verstand meende te moeten komen zonder Phoebus als getuige.

3 Vergelijk SANNE VAN POPPEL, "Hier stond Claudius", Julius Civilis als Nijmeegse held', in: *Ex tempore* 30 (2011), p. 80-86. Voorts: HANS TEITLER, *De opstand der 'Batavieren'*, Hilversum 1998; over het rijke voortleven vooral p. 47-76.

De Belvédère en de Hoenderpoort te Nijmegen, tekening van Lambert Doomer uit 1663. Bron: Rijksmuseum, inv.nr. RP-T-1888-A-1600.

De Belvédère vanaf de tijdelijk gereconstrueerde donjon (reuzentoren) op het Valkhof in 2006. Bron: Regionaal Archief Nijmegen (RAN), nr. DF1352, foto Marga van de Laarschot.

De zogeheten ‘actieradius’ van het vlammetje dat wij droegen kon het complete gebouw evenwel niet goed verlichten. Daarom heeft u in mij voorlopig geen strenge criticus van de architectonische fouten, hoewel ik van ter zake kundigen heb begrepen dat er wat dingen zijn gedaan waar Vitruvius kwaad om zou worden.

In het voorbijgaan stoorde me een opschrift in een niet-Latijnse taal, en wel met de clichématige naam Belvédère. Ik kon het ook niet goed hebben dat bezoekers daarmee werden gewezen op iets wat ze onmogelijk zouden kunnen missen, tenzij ze blind zijn en niet kunnen oordelen. Er was nog ruimte over voor een inscriptie, en dit bracht mijn dichterlijke ader aan de gang. En zie, ik nam het initiatief er iets voor bij te dragen!

Vanwege werkzaamheden heb ik die tekst pas onlangs kunnen voltooien, en zo stuur ik het wat later op. Over het gevaar van de vertraging maak ik me overigens geen zorgen. Want ik herinner me goed dat u vertelde over de uitnodiging aan Barlaeus voor datzelfde doel. En ik ben evenmin zo verblind in mijn zelfbeoordeling dat ik iets uit mijn pen waardig genoeg acht om te blijven voortbestaan samen met stenen en bakstenen. Mijn bedoeling was om voor de belangrijkste stad van de Bataven – waarvan u de roem met zoveel onverslaanbare argumenten hebt verdedigd – met Bataafse hand de genegenheid te bewijzen van een uiterst toegedaan hart. Een gevoel dat evengoed op papier kan worden uitgedrukt als op een wand. Of ik daar ook in geslaagd ben moet u maar beoordelen.

Den Haag, 29 december 1646, een dag waarvan ik bid dat die voorspoedig en gelukkig moge zijn.

Vaarwel, dierbare vriend, denkt u aan mij met genegenheid.⁴

Of Huygens de tekst van zijn gedicht meteen met de brief meestuurde is niet helemaal duidelijk. Hij lijkt dat hier te suggereren (‘zo stuur ik het wat later op’), maar de uitgever van Huygens’ Latijnse brieven, J.A. Worp, merkt in zijn editie van 1915 op dat het gedicht werd gemaakt op 10 december, dus bijna drie weken eerder dan deze brief, en vermeldt geen bijlage.

Op zijn beurt schreef Smetius twee dagen eerder, op 27 december, aan Huygens, dat hij hem enkele Latijnse gedichten over de Belvédère toezond, waaronder werk van Barlaeus en van hemzelf.⁵ Aan dat briefje waren volgens Worp de betreffende verzen inderdaad toegevoegd. Smetius’ brief bereikte Huygens snel, zoals blijkt uit een (hier niet weergegeven) bijchrift bij zijn brief van 29 december.

In ieder geval laat Huygens’ brief aan Smetius zien dat de Haagse dichter zijn tekst bij Smetius wil aanbevelen. De beleefdheids- en bescheidenheidsfrasen aan het slot verhullen amper zijn kennelijke bedoeling: hij solliciteert naar een eervolle plaats voor zijn gedicht op een

4 Constantijn Huygens, Brief 4507 aan J. Smithius, in: *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)* uitgegeven door Dr. J.A. Worp, vierde deel 1644-1649, 's-Gravenhage 1915, p. 368-369. Online via <https://resources.huygens.knaw.nl/briefwisselingconstantijnhuygens/brief/nr/4507> (geraadpleegd januari 2025). Via die URL is tevens een facsimile van de handgeschreven brief te lezen. De brief maakt deel uit van een handschrift in de Koninklijke Bibliotheek (KA 45) met kopieën door Huygens kleinzoon Constantijn Lodewijkz. Huygens (1675-1739). De band wordt volgens gegevens van de KB gedateerd op 1700-1725. Via de genoemde URL is ook een handgeschreven ontwerp van de brief beschikbaar, dat helaas slecht leesbaar is.

5 Constantijn Huygens, Brief 4505 van J. Smithius, in: Worp 1915, p. 368. Online via <https://resources.huygens.knaw.nl/briefwisselingconstantijnhuygens/brief/nr/4505> (geraadpleegd januari 2025). Worp geeft van Smetius’ erudiete Latijnse brief alleen een minieme samenvatting. Van de online beschikbare facsimile bestaat voor zover ik weet geen getranscribeerde tekst.

muur van de Belvédère, zo mogelijk in plaats van het bordje of opschrift met die volgens hem flauwe naam.

Heeft Smetius het gedicht inderdaad op een of andere manier op of bij de Belvédère aangebracht? En was de tekst naar vorm en inhoud de moeite waard? Het is tijd om naar het gedicht zelf te kijken.

Het Belvédère-gedicht

Naar *hic stetit*... wordt in publicaties geregeld verwezen, maar een complete en verantwoorde tekst met vertaling is niet gemakkelijk in druk te vinden.⁶ Daarom volgt hier eerst het hele gedicht in het Latijn met een werkvertaling, die alleen bedoeld is om het Latijn beter te begrijpen. Ter afronding geef ik een literaire vertaling, in een poging om ook iets van de dichterlijke kleur van het origineel over te brengen. De Latijnse tekst volgt de standaarduitgave van Huygens' Latijnse gedichten.⁷

In speculam Noviomagi editissimo murorum angulo superstructam

*Hos tumulos pede non trepido, quamcumque dolenti,
Claudius afflictos inter adiuit auos.*

*Hic stetit, hic frendens Aquilas, hic lumine torvo
moenia Romanas⁸ vidit adire manus.*

(5) *Hic potior de se visa est victoria victo,
prudenti Patriae consuluisse fuga.*

*Hic flammas in tecta ferox arasque focosque
partitus, steriles hostibus exuuias*

*obtulit, atrum immane nihil, vestigia rerum,
(10) quas nisi novisset perdere, perdiderat.*

*Quam facies hodie rerum diuersa refulges,
quam ripae Dominos nos utriusque facis!*

*Immineant Aquilae; facimus quod fregimus, Vrbem
destructam proprijis ignibus extruimus.*

(15) *Si quis ab hoc, hospes, caligas culmine, plus quam
viderunt Batavos disce videre meos.*

*Ante pedes olim Vahalis fuit? Additur ipse⁹
Rhenus, et ante oculos Isala, Mosa prope est.*

*Surgimus. Atque eadem est Urbis quae Collis imago;
(20) prosperitas illi quod novus huic dat apex.¹⁰*

*Quaeris adhuc cur impositum sibi Pelion Ossa
sentiat et summa celsior Arce micet?*

*Res humilis mons est. Speculam superaddimus, ut se
despiciet nobis maxima quaeque sciant.*

6 De tot nu toe handigste toegang ertoe biedt Leo Nellissen op zijn site stilus.nl, op een Smetiuspagina: <https://www.stilus.nl/smetius/novio.htm>. Nellissen geeft naast de tekst ook een werkvertaling en enkele aantekeningen.

7 *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven door dr. J.A. Worp*, vierde deel, 1644-1652, Groningen 1894, p. 81-82. Het gedicht is blijkens een notitie van Huygens geschreven op 10 december 1646. Eigenaardigheden in de spelling zijn hier gehandhaafd (merkwaardig is vooral de aarzeling tussen -v- en -u- voor de halfvocaal die ongeveer als -w- werd uitgesproken). Opmaak en interpunctie zijn aangepast aan moderne normen.

8 In Huygens' autograaf luidde de tekst aanvankelijk *moenibus ultrices vidit adesse manus*. In plaats van 'zag de Romeinse troepen de muren naderen' is dat in vertaling: 'zag dat de wrekende troepen bij de muren waren'. Mogelijk stond de oorspronkelijke lezing nog in de versie die Huygens aan Smetius stuurde. In de tekst op het Valkhof (geciteerd aan het begin van het artikel) is in ieder geval *ultrices* overgenomen.

9 In een iets latere versie van de tekst uit 1655 luidt de tekst hier niet *ipse* ('zelf[s]') maar *ecce* ('ziel!'). Dat lijkt een duidelijke verbetering, en is ongetwijfeld een correctie van Huygens zelf. Zie CONSTANTIJN HUYGENS, *Momenta desultoria*, Den Haag 1655 (2e dr.), p. 351. Online via https://www.dbnl.org/tekst/huyg001mo-meo2_01/huyg001mo-meo2_01_0089.php. (geraadpleegd januari 2025).

10 Volgens een aantekening van uitgever Worp (p. 82) gaan in één handschrift de verzen 19 en 20 vooraf aan 21 en 22. Die mededeling lijkt onbegrijpelijk. Mogelijk bedoelt Worp het omgekeerde:

Op het uitkijkpunt van Nijmegen, gebouwd op de hoogste hoek van de stadsmuren

- (1) Deze heuvels betrad Claudius met niet verschrikte, hoezeer ook bedroefde voet, te midden van zijn aangeslagen voorouders.
- (3) Hier stond hij, hier zag hij knarsetandend de Adelaars, hier (zag hij) met grimmige blik de Romeinse troepen de muren naderen.
- (5) Hier leek voor de overwonnene de overwinning op zichzelf beter: door een verstandige vlucht te denken om het belang van zijn vaderland.
- (7) Hier verdeelde hij, woest, de vlammen over gebouwen, altaren en haarden en bood de vijand onvruchtbare buit
- (9) - een zwart, kolossaal niets, de sporen van bezit dat hij zou zijn kwijtgeraakt, als hij niet had geweten het te vernietigen.
- (11) Hoe anders straal jij, aanblik van de dingen, vandaag! Hoe maak je ons tot heersers over beide oevers!
- (13) Laat de Adelaars maar dreigen; wij bouwen wat we hebben gebroken, de door eigen vuur verwoeste Stad trekken wij op.
- (15) Als u, gast, vanaf deze top in het duister tast, leer dan dat mijn Bataven verder zien dan ze zagen.
- (17) Ooit lag de Waal voor de voeten? Nu wordt zelfs de Rijn toegevoegd, de IJssel is in zicht en de Maas is dichtbij.
- (19) Wij rijzen op. En het beeld van de Stad is hetzelfde als dat van de Heuvel: voorspoed geeft de een wat de nieuwe spits de ander biedt.
- (21) Vraag je nog waarom de Ossa voelt dat Pelion bovenop zich is geplaatst, en waarom hij hoger schittert dan de hoogste Burcht?
- (23) Een berg is een laag ding. Wij voegen een uitkijkpunt bovenop toe, opdat juist de grootste dingen beseffen dat er op hen door ons wordt neergekeken.

Na deze stroeve werkvertaling volgt ten slotte een meer literaire vertaling, waarin voor elke twee Latijnse verzen drie korte Nederlandse regels staan (in jambische vijfvoeters).

Uitkijkpunt hoog op de Nijmeegse muren

*Kordaat maar met bezwaard gemoed trad hier
Claudius omhoog terwijl de mannen
(onze voorouders!) bedremmeld keken.*

*Hier stond hij dan, hier knarste hij de tanden
en hier zag hij grimmig turend hoe
Romeinse troepen richting muren trokken.*

dat 21 en 22 eenmaal voorafgaan aan 19 en 20. In het handschrift luidde r. 19 oorspronkelijk *Surgimus et Patriae est eadem quae montis imago* 'wij rijzen op en het beeld van het Vaderland is hetzelfde als van de berg' (met dank aan Louis Swinkels en Leo Nellissen), en is in vers 20 boven de regel een variant *culminis instar* 'als hoogste punt' doorgehaald. In de definitieve tekst sluit alles beter op elkaar aan.

Ja, verloren... Maar de grootste zege?
 Winnen van jezelf, dus wijselijk vluchten
 in 't belang van volk en vaderland.

Hier zette hij de zaak in vuur en vlam:
 gebouwen, tempels, huizen. Voor de vijand
 restte buit die niets meer inhield. Louter

leegte. Zwarte gapende gaten. Sporen
 van bezit dat niet te redden was
 en dus maar beter snel teloor kon gaan.

– Maar kijk, hoe anders en hoe heerlijk is
 vandaag de dag! Intussen zijn wij hier
 én aan de overzijde heer en meester.

Gedreig van adelaars? Wij maken nieuw
 wat door ons afgebroken was: de stad
 die onder was gegaan door eigen vuur.

– Hierboven is voor u niet alles helder,
 beste gast, wellicht. Maar mijn Bataven
 zien nu meer dan vroeger, weet dat wel!

Al lang lag hier de Waal voor onze voeten.
 Ook de Rijn dient zich nu aan, de IJssel
 komt in zicht, de Maas lijkt in de buurt.

We rijzen op! Zo bieden stad en heuvel
 nu eenzelfde aanblik: welvaart siert
 de een, de fonkelnieuwe top de ander.

Tja, wie praat nog over Pelion
 en Ossa boven op elkander, over
 bergen hoger dan de hoogste burcht?

Een berg is maar iets laags. Wij plaatsen daar
 een uitkijkpunt op. Zo zal helder blijken
 dat wij op de grootste dingen neerzien.

Achtergrond: de Bataafse opstand

Het gedicht van Huygens is een lofzang op de Belvédère, maar die *specula* ('uitkijkplaats') komt pas later in de tekst aan de orde. Eerst gaat de aandacht uit naar de locatie, de Valkhofheuvel, en haar historische dimensie. Daarbij blijven de middeleeuwen geheel uit beeld en gaan we als in een tijdmachine direct terug in de tijd naar het jaar 70.

Dat was een bijzonder jaar, dat in onze streken in het teken stond van de 'Bataafse opstand'. Die aanduiding klinkt stoer en avontuurlijk en roept associaties op van edele strijders die uit vrijheidsliefde dapper vechten tegen boze onderdrukkers. Zoals vaker liggen de zaken bij nader inzien niet zo eenvoudig. De Bataven kwamen inderdaad in opstand tegen Rome (in de jaren 69-70), onder leiding van hun leider Julius Civilis,¹¹ maar van een puur politiek-ideologische strijd om de vrijheid was geen sprake.

Wie meer wil weten over de fameuze opstand van de Bataven is aangewezen op één enkele antieke bron, de *Historiën* van Cornelius Tacitus (ca. 55-120). Het voortleven van de Bataven-episode is heel omvangrijk, maar het eigenlijke bronnenmateriaal is bijzonder gering. We weten vrijwel niets met zekerheid buiten wat Tacitus over de opstand mededeelt. Dat is overigens niet een aaneengesloten relaas, maar bestaat uit drie passages in de boeken vier en vijf van zijn *Historiën*.

Tacitus maakt duidelijk dat de Bataafse hulptroepen lange tijd probleemloos voor de Romeinen werkten. Ze werden om hun dapperheid en fysieke kracht erg gewaardeerd en leverden goede diensten. Maar in 69 gingen Romeinse officieren de Bataven harder behandelen dan was afgesproken. Privileges werden niet gehandhaafd, er kwamen maatregelen die kwaad bloed zetten, de frustraties liepen op. Bij de Bataven diende zich juist in die gespannen situatie een slagvaardige leidersfiguur aan: Julius Civilis, een man die zich op zijn beurt persoonlijk tekortgedaan en bedreigd voelde. Hij nam het initiatief en sleepte de tot voor kort zo trouwe Bataven mee in een opstand tegen Rome.

Dat juist in 69 een enorme machtsstrijd speelde in het centrum van het rijk, Rome, waarbij verschillende generaals en politici streden om de troon, en drie, vier keizers elkaar in korte tijd opvolgden, is zeker ook een belangrijke factor geweest. De revolutie in Germanië kon mede uit de hand lopen door het relatieve machtsvacuüm in Rome. Ook zullen sommige partijen in Rome de opstand dankbaar hebben aangegrepen om hun eigen belangen na te jagen. Mogelijk hebben sommige Romeinse leiders de Bataafse opstand zelfs bewust in de hand gewerkt om hun rivalen te verzwakken.

Hoe dit ook zij, de opstand werd een eclatant (of voor de Romeinen: schrikbarend) succes. Civilis bracht de Romeinen enkele forse nederlagen toe, zoals de inname en verwoesting van het Romeinse kamp in Xanten. De zaak was daarmee zo uit de hand gelopen dat de regionale

¹¹ Zijn geromaniseerde voor-naam is Julius, zoals intussen algemeen wordt aangenomen. De naam Claudius Civilis is dus onjuist (vergelijk noot 1). Die berust op een fout in het belangrijke Tacitus-handschrift Med. Laur. 68,2. Dat leest bij TACITUS, *Historiën* 4,13 *iulius paulus et claudius civilis*, waar de tekst moet luiden: *iulius civilis et claudius paulus*. De correcte voornaam Julius staat vermeld bij Tacitus zelf (*Historiën* 1,59) en andere auteurs, onder wie FRONTINUS, *Strategemata* 4,13,14. De oorspronkelijke Bataafse naam van Julius Civilis is onbekend.

onrust aan de verre noordgrens was geworden tot openlijke en gevaarlijke rebellie: Bataven tegen het gezag van Rome. De vierde keizer van het 'Vierkeizerjaar', Vespasianus, benoemde ten slotte een goede generaal die orde op zaken moest stellen. Deze generaal, Petillius Cerialis, wist de zuidwaarts langs de Rijn gedrongen Bataven terug te drijven. Trier en Xanten kwamen opnieuw stevig in Romeinse hand en de strijd verplaatste zich naar het kerngebied van de Bataven zelf.

Civilis en zijn Bataven raakten in de verdediging en het werd al snel een aflopende zaak. Ondanks een paar militaire en persoonlijke blunders van Cerialis bleek de Romeinse zege niet meer tegen te houden en Civilis zag zich gedwongen zelfs de 'stad van de Bataven' (Nijmegen) op te geven, zoals de geschiedschrijver Tacitus vermeldt:

Civilis kreeg versterkingen van de Chauci. Toch durfde hij geen gewapende verdediging van Nijmegen aan, maar greep alles wat vervoerd kon worden mee, stak de rest in brand en trok zich terug in de Betuwe. Wel wetend dat er geen schepen waren voor een pontonbrug, de enige manier om het Romeinse leger over te zetten. Ja, hij brak zelfs de dam van Drusus Germanicus af en door de obstakels op te ruimen leidde hij de Waal weer in zijn natuurlijke loop richting Gallië. Nadat hij zo de rivier als het ware verlegd had, waren Betuwe en Germanië slechts gescheiden door een smalle bedding, het leek aaneengesloten gebied.¹²

Het mocht voor de Bataven allemaal niet meer baten. Bovendien brak het regenseizoen aan, het lage land raakte onder water, het was hopeloos. Weldra koos Civilis eieren voor zijn geld en ging vredesonderhandelingen aan. Waarschijnlijk werden die snel en met succes afgerond. Tacitus' tekst breekt midden in de weergave ervan af, maar we mogen aannemen dat de Bataven weer in de gratie zijn gekomen, mogelijk zelfs onder de eervolle voorwaarden van vóór de opstand. Getuigenissen over latere perioden, onder meer van Tacitus zelf, laten zien dat de Bataven snel weer als vanouds golden als dappere, loyale strijders voor de Romeinse zaak. Alleen Civilis zelf zal de opstand niet hebben overleefd. Het kan niet anders of de Romeinen hebben om zijn uitlevering gevraagd en hem vervolgens ter dood gebracht.

Analyse van het gedicht

Het zijn de zojuist geciteerde woorden van Tacitus die de inspiratiebron hebben gevormd voor de eerste helft van Huygens' lofdicht. De weinige woorden van de geschiedschrijver worden uitvergroot tot een sterk gekleurd, pathetisch tafereel. Bovendien brengt de dichter extra lagen aan door vanuit zijn tijd (ruim 1500 jaar later) terug te kijken en zich bovendien sterk te identificeren met de Bataven.

¹² TACITUS, *Historiën* 5,19, vertaling Vincent Hunink, Amsterdam 2010, p. 268. Een deel van deze vertaalde passage is aangebracht op het kunstwerk dat in 2005 werd ingewijd op het Kelfkensbos, de welbekende Noviomagus-zonnewijzer, die was geïnspireerd op de Romeinse godenpijler. Voor de volledige tekst op het monument zie: J. BRABERS, W. KOK (red.), *Noviomagus*, Nijmegen 2005.

Civilis krijgt meteen een heldenrol: we zien hem dapper maar bedrukt¹³ de Valkhofheuvel oplopen, te midden van scharen Bataven. Die worden in het gedicht aangeduid als *avi* ('voorvaderen'). Nu kan Claudius onmogelijk tussen zijn eigen aangeslagen voorouders lopen.¹⁴ De conclusie moet dus wel zijn dat de dichter hier even kijkt vanuit zijn eigen perspectief uit 1646 en dat van latere Nederlandse lezers: Claudius loopt tussen bedrukt kijkende mannen, van wie wij moeten beseffen dat ze onze 'voorouders' zijn.¹⁵

De beschrijving van Claudius vindt zijn onbetwiste hoogtepunt meteen in de beeldende regels 3-4: knarsetandend en met grimmige blik ziet hij de naderende Romeinse troepen, fraai gesymboliseerd in hun 'adelaars', waarmee de veldtekens of vaandels worden bedoeld. Het portret van Civilis doet sterk denken aan een bekende passage over Hannibal bij de Romeinse geschiedschrijver Titus Livius (59 v.Chr.-17 n.Chr.) over Romes aartsvijand Hannibal van Carthago.¹⁶ Het zijn ook juist deze regels drie en vier die op de balustrade op het Valkhof zijn aangebracht.

Al vele jaren verwonder ik me over die tekst. Wie op het Valkhof staat en de tekst leest, met uitzicht op de Waal en de noordelijke oever, kan het zich haast niet anders voorstellen dan dat de Romeinse troepen kwamen aanzwermen vanuit Lent en de Betuwe, of eventueel de Ooijpolder.¹⁷ Dat is echter hoogst onwaarschijnlijk: de Romeinen die tegen de Bataven oprukten kwamen vanuit het zuiden, zoals Tacitus' relaas in de *Historiae* laat zien.¹⁸ En zou een Romeins leger het willen opnemen vanuit de vlakte tegen een vijand die zich op een heuvel heeft verschanst? Waarom geeft die vijand zijn gunstige positie vrijwillig op, om vervolgens het slechter beschermde laagland op te zoeken?

Misschien stelde Huygens zich voor dat de Romeinen inderdaad vanuit het zuiden aankwamen. Vanaf het Valkhof moet dat in 1646, in het nog onbebouwde land richting Maas, zichtbaar zijn geweest. De huidige bezoekers van het Valkhof zouden de tekst in dat geval moeten lezen met de rug ernaar toe gekeerd, iets wat onnatuurlijk aanvoelt.

In de regels 5-6 krijgt de figuur van Civilis twee nieuwe trekken: hij is intussen zo goed als geslagen,¹⁹ maar besluit als een ware wijsgeer nu vooral zichzelf te overwinnen door iets te doen wat hem eigenlijk weezin inboezemt maar waarmee zijn land het meest gediend is: hij trekt zich terug uit de stad. Dat klinkt aanzienlijk dapperder en wijzer dan Tacitus' suggestie dat Civilis de verdediging van het Oppidum Batavorum niet meer aandurfde. De regels 7 tot 10 werken het beeld van brandschatting ervan uit met mooie details, zoals de strategie van verschroeide aarde, en stevige klankeffecten, zoals de assonantie van *f*.²⁰

13 De *dolor* in zijn voet waarvan de Latijnse tekst spreekt, moet niet letterlijk worden genomen. Nergens bij Tacitus wordt vermeld dat Civilis gehandicapt zou zijn. Wel suggereert Tacitus dat hij maar één oog heeft (*Historiën* 4,13), een detail waarop mogelijk gezinspeeld wordt in de woorden *lumine torvo* ('met grimmig oog').

14 De enige manier waarop dit mogelijk lijkt, is als de voorouders op de Valkhofheuvel begraven zouden liggen. Dat lijkt historisch echter onwaarschijnlijk en levert bovendien een bevreemdend en weinig effectief tafereel in het gedicht op.

Grafsteen van Gnaeus Musius, 'adelaardrager' van het veertiende legioen, gevonden in Mainz, eerste helft 1ste eeuw. De 'adelaar' was het kostbaarste veldteken van de legioenen en elk legioen had er maar een. Bron: Wikimedia Commons (CC-BY-SA 2.0, foto: Carole Raddato)

Ook is het opmerkelijk dat in deze tekst in de taal der Romeinen de aanduiding ‘voor de vijanden’ (*hostibus*) wordt gebruikt om uitgerekend de Romeinen aan te duiden.

Na de eerste tien regels volgt een duidelijke omslag in het gedicht: de blik verschuift naar de nieuwere tijd waarin de Belvédère werd opgericht. Het begint met een klassieke stijlfiguur, waarin een niet-levend element uit de tekst direct wordt aangesproken in de tweede persoon enkelvoud.²¹ In dit geval wordt iets abstracts aangesproken: ‘u, andere aanblik vandaag, wat straalt u!’ In het Nederlands klinkt dit vreemd en verwrongen, maar in de klassieke Latijnse poëzie is het niets ongewoons. In regel twaalf zegt de dichter triomfantelijk dat wij tegenwoordig de baas zijn over beide oevers. De implicatie is dat dit voor Civilis en zijn Bataven nog heel anders lag: die hadden rekening te houden met de oprukkende Romeinen, terwijl hun kerngebied ten noorden van de Waal lag.

Na de triomfantelijke opening van sectie twee van het gedicht komt de dichter geleidelijk te spreken over de Belvédère. Eerst doet hij dat in globale zin: de adelaars moeten maar dreigen,²² maar ‘wij’ (nazaten van de Bataven) bouwen de ooit verwoeste stad weer op. Dan wordt in regel 15 onverwacht de bezoeker of passant op de Valkhofheuvel toegesproken: u ziet het hier op de heuvel misschien niet goed,²³ maar ‘mijn Bataven’²⁴ kunnen intussen meer en verder zien dan vroeger. De goede verstaander begrijpt het wellicht al: dat verbeterde zicht is te danken aan de nieuwgebouwde *specula*. En de minder wakkere lezer krijgt de bijzonderheden vervolgens expliciet aangereikt in de vorm van een kleine catalogus²⁵ van rivieren. Eerst zag je hier alleen de Waal,²⁶ nu reikt de blik ook tot Rijn, IJssel en Maas.

Vanaf regel 19 werkt het gedicht toe naar een einde met een retorische pointe. Zonder verdere bouwkundige of andere details van de Belvédère te geven, focust de tekst op slechts twee motieven: ‘hoog’ en ‘ornament’. Met ‘wij rijzen op’ in 19 vereenzelvigd de dichter zichzelf en ons als lezers (en late Bataven) met de stad inclusief Valkhof en Belvédère: al het gezongene komt in één woord samen. Na dat poëtische hoogstandje volgt een vergelijking tussen de stad en de heuvel, die beide een passend ornament hebben gekregen. De gedachte is wat geforceerd en het kost zelfs enige moeite die te volgen.

Ook de regels 21-22 zijn niet meteen voor iedereen helder. Alleen liefhebbers van de klassieke oudheid herkennen twee namen van bergen in Griekenland, die in de mythologie een grote rol spelen in de oerstrijd tussen Giganten en Olympische goden.²⁷ De geleerdheid hier dient geen zichtbaar ander doel dan het tonen van klassieke eruditie: de gedachte lijkt uiteindelijk niet meer te behelzen dan het idee ‘wat noemen we nu echt enorm hoog in de natuur?’ Ten slotte komt, met enige moeite voorbereid, de retorische *pay-off*: hoger en indrukwekkender dan zelfs op elkaar gestapelde bergen is... een door mensen gebouwde *specula*.

15 Ik sluit me hier aan bij de interpretatie van Leo Nellissen (<https://www.stilus.nl/smetius/novio.htm>).

16 Als Hannibal na jaren van succesvolle strijd tegen Rome uiteindelijk voor de oppermachtige Romeinse legers moet wijken, tekent Livius hem zo: ‘Tandenknarsend, zuchtend en zijn tranen nauwelijks bedwingend hoorde Hannibal, zo zegt men, de woorden van de afgezanten aan. Toen het bevel was overgebracht, zie hij: “Nu word ik niet meer indirect maar openlijk teruggeroepen; ze probeerden me allang tot de terugkeer te dwingen door hun verbod om versterking en geld te sturen. Hannibal is dan ook niet overwonnen door het Romeinse volk, dat zo vaak verslagen en verjaagd is, maar door de afgunst en nijd van de senaat van Carthago.”’ (Livius, *Vanaf de stichting van de stad* 30,20, vertaling: Hedwig H.A. van Rooijen-Dijkman). Het vrij zeldzame Latijnse woord *frendens* (‘knarsetandend’, ‘tandenknarsend’) is voor de erudiete lezer een onmiskenbaar signaal. Voor het detail over Civilis’ ene oog, zie voetnoot 13.

17 Vergelijk een column in de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* van 20 september 1934, eerste blad (‘Stadstafereeltjes’). ‘Vanachter het witte hekwerk, - dat de Latijnsche spreuk draagt, iederen Nijmeegschen zuigeling met de eerste grondbeginzelen der spraak bijgebracht: hic stetit, hic frendens enz. kunnen zij volgens aanwijzing van het bordje, schoon misschien niet geheel historisch, den held Claudius Civilis zien en horen knarsetanden tegen de naderende legerscharen, die met hun hatelijke adelaars langs de Lentsche kerseboomgaarden kwamen aanmarcheren.’ In *Nijmeegsch Dagblad*, 20 april 1946 wordt gesproken over Claudius Civilis ‘... toen hij de Romeinse legioenen op de Waal zag dobberen.’

18 In de direct aan het citaat voorafgaande passage wordt onder meer vermeld dat er Romeinse troepen worden verplaatst vanuit Spanje (*Historiën* 5,19).

19 *Victo*, hier opgevat als datief van *victus*. De vorm kan eventueel ook worden opgevat als een ablatief. Nellissen vertaalt: 'Hier beschouwde hij de overwinning over zichzelf als de beste', waarmee hij lijkt te pleiten voor *victoria de se victo* 'zege over zichzelf als verslagene'. Maar dat is dubbelop en verstoort het retorische effect van *potior* 'beter, verkieslijker': hij was feitelijk al overwonnen door de oprukkende Romeinen maar de zege over zichzelf zou die eerdere zege overtreffen.

20 Volgens de klassieke bronnen geldt herhaling van de sonant -f- als bijzonder hard en onaangenaam; vergelijk bijvoorbeeld CÍCERO, *De redenaar* 163.

21 In de klassieke retorica en stijl leer heet deze figuur *apostrophe*.

Een gebouw zoals de Belvédère, begrijpen we intussen. Want daardoor 'beseffen zelfs de grootste dingen dat wij op ze neerkijken'. Een wat vergezochte pointe.

Het gedicht bezingt de Belvédère, maar goed beschouwd krijgen we daarover maar weinig te lezen: het bouwwerk biedt een uitzicht op vier rivieren en het siert de heuvel, vooral door zijn hoogte. Het is met name de openingsscène over het vertrek van Civilis uit het Oppidum Batavorum die indruk maakt en tot de verbeelding spreekt. De regels over de uitzichtplaats komen nauwelijks uit boven retorische conventies en geleerde vondsten en ogen al met al een beetje flets. Het is vooral Civilis die in dit gedicht de show steelt. Geen wonder misschien dat juist de regels over zijn tandengeknars en grimmige blik nog zijn blijven doorwerken tot vandaag.

Ontvangst in Nijmegen

Over het ontstaan van het gedicht van Huygens zijn we tamelijk goed geïnformeerd en ook de inhoud is helder. Minder duidelijk is hoe de gulle literaire gave in het Nijmegen van 1647 is aangekomen. De directe ontvanger, Johannes Smetius, zal er wel content mee zijn geweest. Huygens was een vooraanstaand man, dus een mooi gedicht op maat van hem was ongetwijfeld welkom. Bovendien bevestigde het de door Smetius zo vurig verdedigde stelling dat Tacitus' Oppidum Batavorum moet worden geïdentificeerd als Nijmegen: 'hier was het, hier gebeurde het.'

Zicht vanaf het Valkhof op de Belvédère en het landschap daarachter, met links in de verte het Montferland. Tekening van Hendrik Hoogers uit 1809. Bron: Valkhof Museum, inv.nr. C.xv.C.51.

In zijn historische werken is Smetius uitgesproken positief over Huygens. Smetius opent zijn werk *Oppidum Batavorum* met een Latijns lofdicht van dertig verzen door Constantijn Huygens op hemzelf.²⁸ Grappig genoeg wordt in dat gedicht 'een Bataaf van eed'le herkomst' genoemd 'die stelling nam tegen Romeinse scharen'. Volgens de vertalers in 1999 wordt daarmee Smetius zelf bedoeld, maar speelt op de achtergrond Civilis mee. Smetius en Civilis versmelten hier dus in zekere zin tot één figuur.²⁹

Na de publicatie van zijn *Oppidum Batavorum* in 1645 voorzag Smetius de al gedrukte boeken van een *auctarium* ('uitbreiding' of 'toegift'), met daarin enkele andere lofdichten van beroemde dichters op zichzelf en zijn werk. Daaronder is, als eerste, een Latijnse lofzang door Huygens in 26 jambische verzen. Hierin komen enkele regels voor die thematisch dicht bij het Belvédèregedicht staan:

*D'onstuim'ge leider der Bataven zag die stad
Liever verdwenen dan in slavernij: hij koos
Met wijsheid voor zijn mannen om in dapp're vlucht
Naar 't Eiland, ook Bataafs gebied, te gaan.*³⁰

Het was voor Smetius vast gemakkelijk geweest om ook Huygens' Belvédèregedicht hier op te nemen, maar opmerkelijk genoeg laat hij dat achterwege. Ook in de in 1678 verschenen *Antiquitates Neomagenses* door Smetius' nakomeling Johannes Smetius wordt een lofdicht van Huygens geciteerd, maar is er geen vermelding van diens Belvédèrettekst.³¹

Alleen in één latere brief van Smetius is nog een spoor te vinden. Op 14 januari 1647, enkele dagen na ontvangst van het *hic stetit*-gedicht, schrijft Smetius opnieuw aan Huygens. Het is een aanbevelingsbrief voor een geleerde (Christian Otter), maar in het voorbijgaan komt Smetius nog even terug op het Belvédèregedicht:

De brief die Goris me van u bezorgde maakt mij duidelijk hoezeer u in de stad der Bataven onlangs bij de nieuwe uitkijkplaats uw voeten en ogen hebt beproefd, en nu zelfs uw hand, uw pen, uw warme en waarlijk Bataafse gezindheid uitvoerig bewijst. Een afschrift van uw schitterende gedicht heb ik overgedragen aan de weledele heer Van Welderen, die dergelijke teksten met grote toewijding verzamelt.

*Meerdere van onze burgers vragen om een eigen kopie ervan, en allen zijn, met mij, vol bewondering en lof voor de serieuze inhoud en fijne details. Sommigen zullen wel ontmoedigd worden om zelf te schrijven vanwege de glans van zo'n grootse pen, ik zie het. Anderen, die door uw tekst feller zijn geïnspireerd, putten er moed uit. Zij beschouwen het als een grote eer om te worden geassocieerd met Huygens en Barlaeus als leiders. Ik ken iemand die nooit eerder een serieuze fluit bezat, maar nu bereid is te zingen.*³²

22 Wat hier bedoeld wordt is niet meteen duidelijk. Volgens Nellissen refereert Huygens hier aan de oorlog tegen Spanje, 'de tegenhanger van Civilis tegen Rome'. Verder denkt hij aan een verwijzing naar het Nijmeegs stadswapen op de Belvédère.

23 Het Latijn is hier merkwaardig. Het werkwoord *caligare* betekent zoveel als 'in het duister tasten', 'niet goed zien'. Mogelijk doelt Huygens op het effect dat bezoekers van het Valkhof door de indrukwekkende aanblik enigszins gedesoriënteerd of overweldigd zijn.

24 Naast de frequente eerste persoon meervoud in regels 12, 13, 14, 19, 23 en 24 is dit de enige keer in het gedicht dat de eerste persoon enkelvoud wordt gebruikt. De dichter doelt hiermee vermoedelijk op zichzelf. Men zou kunnen denken dat hier de Belvédère sprekend wordt opgevoerd. Helaas is dat idee niet te onderbouwen met andere elementen uit het gedicht en het is niet te rijmen met de vormen in de eerste persoon meervoud.

25 Een catalogus of literair versierde opsomming behoort tot het standaardinstrumentarium van de klassieke Latijnse dichtkunst. Vooral in het genre van de epiek werd het veel en op allerlei manieren gebruikt.

26 De tekst gebruikt het krachtige beeld van de Waal die *ante pedes* ('voor de voeten') ligt of stroomt. De voeten hernemen een element uit de openingsregel, de voet van Civilis (zoals de ogen uit regel 18 herinneren aan zijn 'grimmige blik'). Verder wordt de associatie opgeroepen dat de Waal aan de voet van de Valkhofheuvel stroomt en, in meer algemene zin, dat de rivier 'onderworpen' is.

27 De Giganten stapelden de Ossa op de Olympus, en vervolgens de Pelion op de Ossa, om zo op te stijgen naar de hemel tegen de Olympische goden (vergelijk APOLLODORUS, *Mythen* 1,7,4; voor

de volgorde van de bergen zie ook OVIDIUS, *Metamorfosen* 1,155). Hun poging mislukte.

28 Zie JOHANNES SMETIUS, *Oppidum Batavorum seu Noviomagum liber singularis*, Amsterdam, 1644 (vergroete oplage 1645). Vertaling: JOHANNES SMETIUS, *Nijmegen, stad der Bataven*, deel II, vertaling door A.A.R. Bastiaensen, S. Langereis en L.G.J.M. Nellissen, Nijmegen, 1999; online via <https://www.stilus.nl/smetius/index.htm> (geraadpleegd januari 2025).

29 Ook later in *Oppidum Batavorum* citeert hij een nog langer lofdicht van Huygens op zijn oudheidkundige collectie: in de vertaling p. 86-88, met een dichterlijke repliek van Smetius op p.89-90. Verder citeert hij uitgebreid uit een brief van Huygens, in de vertaling p. 218-220.

30 Vertaling BASTIAENSEN (et al.) 1999, p. 239.

31 JOHANNES SMETIUS (filius), *Antiquitates Neomagensis sive notitia rarissimarum rerum antiquarum* (...), Nijmegen 1678. Vertaling: JOHANNES SMETIUS, *Nijmeegse oudheden*, (...) vertaling door Leo Nellissen, Tilburg 2004. Online via <https://www.stilus.nl/smetius/index.htm> (geraadpleegd januari 2025). De geciteerde lofzang staat in de vertaling op p. 14-16 en is identiek aan die in *De stad der Bataven*, p. 86-88.

32 Constantijn Huygens, Brief 4519 van J. Smithius, in: WORP 1915, p.373-74 (deels met samenvatting in het Nederlands). Online via <https://resources.huygens.knaw.nl/briefwisselingconstantijnhuygens/brief/nr/4519>, met volledige transcriptie en (helaas slordige en onbetrouwbare) vertaling (geraadpleegd januari 2025). De laatste zin zinspeelt misschien op Smetius zelf.

33 *Speculum ipsam proprius aliquando et in illa temetipsum spectabis, spero*. De vertaling op de site van het Huygensinstituut

Verder gaat Smetius in op bouwkundige bijzonderheden van de uitkijktoren, waarbij hij Huygens' kritiek beaamt, en bespreekt hij de benaming 'Belvédère', inclusief een deels verkeerde inscriptie ervan op het gebouw. Dan maakt hij nog een interessante laatste opmerking:

*Naar ik hoop zult u de uitkijkplaats zelf eens van meer nabij bekijken, en uzelf in haar.*³³

Deze slotwoorden klinken wat raadselachtig. Moet Huygens zichzelf in het gebouw herkennen in de zin dat het bouwkundig naar zijn wensen wordt aangepast? Of gaat het om gedeelde grootheid? Moet hij zich letterlijk of figuurlijk spiegelen in de specula?

Een mogelijke verklaring van het raadsel is elders te vinden. Daarvoor moeten we verder kijken dan het werk van Smetius.³⁴ Belangwekkende informatie over de Belvédère is te vinden in een boek van de Nijmeegse gemeentearchivaris Herman Diederik Joan van Schevichaven (1827-1918). In 1909 publiceerde hij een boekje met interessante beschouwingen over Nijmeegse monumenten en gebouwen, waaronder uiteraard de Belvédère.³⁵ In een gedetailleerd betoog vertelt hij wat er precies in 1646 aan de Belvédère werd gedaan.³⁶ Ook noemt hij kort (p. 35-36) drie auteurs die Latijnse lofdichten op de Belvédère schreven: de al eerder genoemde Caspar Barlaeus met zes epigrammen uit de zomer van 1646,³⁷ Smetius zelf met een 'mozaïeklofzang' ofwel *cento* in 238 regels, samengesteld uit hele en halve verzen van Vergilius, Statius en Ausonius;³⁸ en Lambertus Goris met één gedicht.³⁹ Daarbij citeert hij een raadsbesluit uit 1646:

*En dankbaar besloot de Raad, 10 Jan. 1649, 'die versen ende gedichten, soo op den bouw van Bellevedere gemaect zijn, met een goede ende fraye handt te doen afschrijven ende daerinne op te hangen.'*⁴⁰

Het Belvédèregedicht van Huygens wordt hier weliswaar niet genoemd, maar het ligt voor de hand dat het raadsbesluit ook die tekst gold. De in Nijmegen binnengestroomde Latijnse lofdichten werden dus aan de binnenzijde van het gebouw in nette afschriften opgehangen. Misschien op papier of perkament, als een soort posters, maar mogelijk betrof het houten platen of borden, die wat minder kwetsbaar waren.⁴¹

Is het al te speculatief om in dat besluit de hand van Smetius te zien? De mysterieuze slotwoorden van zijn brief van 14 januari 1647 krijgen zo een zinvolle betekenis: kennelijk speelt hij daar al met de gedachte om een kopie van Huygens' en vermoedelijk ook andermans gedichten door de raad te laten aanbrengen in de Belvédère, en zinspeelt hij daarop tegenover Huygens zonder zich concreet vast te leggen.

De Nicolaaskapel en het uitzichtpunt op het Valkhof vanuit het oosten en westen, in 1809 getekend door Hendrik Hoogers.
Bron: Valkhof Museum, inv.nrs. C.XV.C.38 en 39.

geeft hier: 'Ik hoop dat u eens de uitkijktoren zelf komt bekijken en ook van binnen.' Dat doet op verschillende punten geen recht aan het Latijn.

34 Smetius' laatste bewaarde brief aan Huygens (nr. 4650 in de Huygens-verzameling) bevat geen verwijzing naar het gedicht of het gebouw. In de na zijn dood op zijn naam gepubliceerde (en nog lang bijgehouden) *Chronijk van de stad der Batavieren* (...) wordt bij 1646 verwezen naar de Belvédère zonder dat het gedicht wordt genoemd (p. 191). Ik gebruikte de editie Nijmegen 1784, waar achterop het titelblad de eerste tien verzen staan afgedrukt van Huygens' gedicht, maar zonder diens naam.

35 H.D.J. VAN SCHEVICHAVEN, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, Nijmegen 1909; over de Belvédère zie p. 32-40.

Balustrade

In de Belvédère zijn de bedoelde teksten intussen natuurlijk niet meer te vinden. Het latere voortleven van het *hic stetit*-gedicht lijkt beperkt gebleven tot de enkele regels opschrift op de balustrade op het Valkhof.

Verschillende bronnen geven aan dat de tekst daar al in een vroeg stadium is aangebracht, al lijkt niet te achterhalen wanneer precies.⁴² Volgens het waarschijnlijk vroegste getuigenis uit 1805 is de tekst 'op den rug der bank, achter de Heidensche Capel' aangebracht op initiatief van Johannes In de Betouw (1732-1820).⁴³ Enkele jaren later meldt een andere bron dat de tekst daar was aangebracht 'op de leening'.⁴⁴ Ook de beide tekstuele aanpassingen in de twee regels gaan waarschijnlijk terug op de oudste openbare weergave.⁴⁵

In de loop der tijden is de tekst verschillende malen verdwenen of vernietigd, en gerestaureerd. Minstens eenmaal is de tekst verwijderd om politieke redenen. Volgens de historici Peter van der Heijden en Paul van der Heijden liet het stadsbestuur de verzen van Huygens weghalen in 1811, in de voorbereiding op een bezoek aan Nijmegen door keizer Napoleon. Een eresaluut aan een Nederlandse vrijheidsstrijder zou bij de Franse keizer mogelijk verkeerd vallen.⁴⁶

Enige tijd later, in 1836, is er sprake van 'herstel' van de tekst, getuige een aanwijzing van J.H. Klappert en een krantenbericht.⁴⁷

Het uitkijkpunt bij de Nicolaaskapel op het Valkhof in 1832. Prent naar een tekening van Anton baron de Howen. Bron: Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-1911-285.

Een kleine veertig jaar later was de tekst minstens zo in verval geraakt dat het opnieuw nodig bleek aan te dringen op een reconstructie. Dat blijkt uit een verslag van de ‘commissie voor eene goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst’, bestaande uit de heren J.H.A. Scheers en Th.A.J. Abeleven, over het jaar 1872 (zo’n 1800 jaar na de Bataafse opstand van 70):

De Commissie kan haar verslag niet eindigen zonder U hare bevreemding te kennen te geven, dat de Latijnsche verzen, welke sedert onheugelijke jaren op de balustrades op het Valkenhof werden gelezen, sedert eenigen tijd, buiten haar weten, zijn verdwenen. Zij doet dit te meer omdat haar meermalen door voorstanders van oudheden is gevraagd, of dat door haar toedoen is geschied en of het ook als vooruitgang moet worden aange-merkt, dat oude opschriften worden vernietigd?

Mogen toch deze verzen al minder uitmunten als proeven van Latijnsche poëzie, en zelfs somtijds den criticus ergeren, zij zijn nu als herinnering aan onze voormalige stadgenooten, de oudheidkundigen Smetius en In de Betouw, gedenkstukken geworden van geschiedenis, welke uwe Commissie geroepen is te bewaren, en zij zijn door hare langdurige aanwezigheid als het ware vereenzelvigd met het Valkhof.

Om deze redenen neemt de Commissie de vrijheid U te verzoeken om, zoo er geene afdoende bezwaren tegen zijn, de bekende regelen weder op het Valkhof te doen plaatsen, zij geeft U in bedenking om aan het oordeel van deskundigen te onderwerpen, welke der beide lezingen voor de beste moet gehouden worden: of zooals er gestaan heeft:

*Hic stetit, hic frendens Aquilas, hic lumine torvo
Claudius ultrices vidit adesse manus.*

of:

*Hic stetit, hinc abiit frendens, cum lumine torvo
Claudius ultrices vidit adesse manus.*⁴⁸

En indien de tweede regel van het vers van Smetius, hetwelk op het andere hek heeft gestaan:

Quem dabis, haec possit qui dare cuncta locum?

alleen eenigszins onverstaanbaar is, er dan ook den eersten regel op te laten zetten, namelijk,

*Quattuor inde licet fluviis dinoscere vela.
Quem dabis, haec possit qui dare cuncta locum?*⁴⁹

De Commissie twijfelt niet of de herstelling dezer regelen zal aan vele voorstanders van oudheden genoeg doen.⁵⁰

36 Van Schevichaven laat zien dat er geen sprake was van een ‘nieuwgebouwde’ toren, zoals de besproken teksten veelal suggereren, maar om aanpassing van een al lang bestaande waltoren: er werd boven een vertrek aangebouwd dat uitzicht bood op de omgeving en dat dienstdeed als ‘speelhuis’ (p. 34) voor een select publiek.

37 De zes teksten van Barlaeus (waarvan 3, 4 en 5 slechts twee of vier regels lang) worden geciteerd en vertaald in: MR. J. VAN SOMEREN, *Uytspanning der vernuften bestaende in geestelijke en wereltlijke poësy*, Gorinchem 1686 (2e dr.), p. 265-271. Voor een negatieve bespreking van de gedichten zie DR. JAN BRINKHOFF, *Rondom de Stevenstoren, zwerftochten door de geschiedenis van Nijmegen*, Zaltbommel 1966, p. 139-140 en speciaal zijn ‘Hulde aan de Belvédère’, in: *Numaga* 5 (1958), p. 87-101, vooral p. 87-92.

38 Tekst: *Triga poetarum, P. Virgilius Maro, P. Papinius Statius, Dec. Magnus Ausonius ad Belvedere amoenissimam Noviomagensium speculam (...) deducti a Joh. Smith*, Nijmegen 1646. Tekst online via <https://www.stilus.nl/smetius/novio.htm>. Zie, opnieuw negatief oordelend, BRINKHOFF, *Rondom de Stevenstoren*, p. 143-145 en ‘Hulde’, p. 92-101. Ik hoop over de toch intrigerende Belvédèreteksten van Barlaeus (noot 37) en Smetius een vervolgartikel voor Numaga te kunnen maken.

39 Dit laatste Latijnse gedicht, *Carmen in Noviomagensium Belvedere*, heb ik niet kunnen achterhalen. Goris nam het niet op in zijn bijlage met gedichten in: *Lamberti Goris Commentatio ad tres & viginti priores titulos reformatae consuetudinis (...)*, Nijmegen 1645. Wel liet hij daar zijn meer algemene ‘Lof van Nijmegen’ (*De laudibus Noviomagi*) afdrucken (p. 4-7).

Boven: Balustrade met dichtregel van Smetius aan de noordzijde van het Valkhof. Foto auteur, 2025.

Onder: Balustrade bij het uitkijkpunt op het Valkhof, met Latijnse tekst en bordje met vertaling in 1953. Bron: Regionaal Archief Nijmegen, nr. GN6043.

Het verslag laat zien dat er ook weerstand en verzet bestond, al was het maar vanwege de als matig ervaren kwaliteit van het Latijn. Ook laat de tekst duidelijk blijken dat de in dit overzicht nog niet besproken tweede tekst op het Valkhof, de regel *quem dabis* van Smetius op de rechter balustrade, een eveneens lange traditie kende. Die gaat, evenals bij de Huygensregels in ieder geval terug tot 1805.⁵¹ Overigens lijkt het Smetiusvers duidelijk minder waardering te hebben gekregen dan de Huygensregels.⁵²

In 1922 moet de *hic stetit*-tekst in elk geval leesbaar zijn geweest. Een oude foto toont dat toen ook een Nederlandse vertaling op de balustrade was aangebracht.⁵³ In 1957 zijn de namen van Huygens en Smetius bij de versregels vermeld, waarmee een al lang gepleegd 'onrecht' werd hersteld.⁵⁴ Nadien zijn de regels nog meer dan eens verdwenen en opnieuw aangebracht.⁵⁵ De jongste restauratie is van 2023.⁵⁶ En het is nog niet gedaan, want voor de nabije toekomst is een restauratie van het Valkhof aangekondigd, waarbij de hele balustrade zal verdwijnen.⁵⁷

Aokelige hik

De Latijnse woorden van Huygens over Civilis hebben de gemoederen sinds 1646 aardig beziggehouden. Bijna vier eeuwen lang leeft Nijmegen al met deze tekst, die tot een symbool is geworden van het Valkhof, de stad en het Romeins verleden. De in deze bijdrage aangehaalde teksten en werken behoren bijna allemaal tot de sfeer van de geleerde bovenklasse door de eeuwen heen.

Een enkele keer ging het er ook wel luchtiger aan toe. Een boeiende graffitovariant is genoteerd in een krantenbericht uit 1881. Een 'erotisch latinist' heeft volgens een anonieme inzender het volgende op de bank erbij gekrabbeld:

*hic sessi, hic me gaudians, hic lumine laeto
ego puellam vidi adesse meam.*

'hier zat ik, hier zag ik verheugd en met verblijde blik dat mijn meisje er was.'

De rapporteur geeft alleen het Latijn en merkt grootmoedig op dat de 'barbaarsheid' van de auteur alleen de vorm betreft, niet de gedachte.⁵⁸

Een paar maal heeft de tekst ook tot de verbeelding gesproken van echte Nimwegenuire.⁵⁹ Verreweg de leukste vertaling van de *hic stetit*-regels verscheen in 2023 in het Nijmeegse huis-aan-huisblad *De Brug*, van de hand van Leo van Stijn. Naar aanleiding van een foto waarop het Latijnse opschrift, alweer, verdwenen was, spreekt de columnist de hoop uit dat de tekst wordt hersteld:

40 VAN SCHEVICHAVEN, *Oud-Nijmegens kerken*, p. 36.

41 Deze suggestie dank ik aan Stephan Mols, die verwijst naar vergelijkbare houten platen die nog altijd worden bewaard in het Weeshuis in de benedenstad.

42 Ook JAC GEURTS, 'Nijmegen in de zestiende eeuw, een stad en haar mythen', in: *Numaga* 58 (2011), p. 39-57 zegt op p. 45 dat hij de eerste verschijning van de versregels op de balustrade niet nader kan dateren.

43 MR. E.J.B. SCHONCK, *Lot-gevallen van Nijmeegens burg, gezegd het Valkhof*, Nijmegen 1805, p. 62 (met noot). In de Betouw was de erfgenaam van de papieren nalatenschap van Smetius en had het gedicht van Huygens daar waarschijnlijk in aangetroffen.

44 Zie PAUL BEGHEYN S.J., 'Het "speelreijse" van dominee Jan Scharp naar Nijmegen in 1809', in: *Numaga* 36 (1989), 3, p. 87-94, vooral p. 90. Blijkens Scharps verslag stond achter op de bank erbij genoteerd: 'Tacitus, Hist. L. 5.c.19'.

45 Het betreft de afwijkingen van Huygens' origineel in regel 2 *Claudius ultrices vidit adesse manus*. Een ervan ging terug op een suggestie van Huygens, zie noot 8. Alleen de vervanging van diens *moenibus* door de metrisch gelijkwaardige naam *Claudius* is een ingreep die wel moet zijn gepleegd door een deskundige Nijmeegse geleerde. Het ligt voor de hand hierbij te denken aan In de Betouw.

46 PETER VAN DER HEIJDEN en PAUL VAN DER HEIJDEN, 'Alweer een keizer in de oudste stad van Nederland', in: ANJA KRABBE (et al.), *Napoleon in Nederland 1811-2011*, (Thema Tijdschrift nr. 5, Overijssel & Gelderland), p. 36-40 vooral p. 40.

47 J.H. KLAPPERT, *De stad Nijmegen en hare omstreken, geschiedkundig en plaatselijk beschreven* (...), Nijmegen [1871], p. 57-58. *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 13 augustus

‘Wit jij dan wà d’r stond?’ Dat wist ik wel. ‘Dan wit je oek fast wel wà de fertaoling duirfan is.’

Die tekst van de Romeinse schrijver Tacitus was voor de rasechte Nimwegenuire geen probleem. Met een statige stem declameerde ik de verdwenen tekst met een vrijblijvende vertaling: ‘Hic stetit, hic frendens. Hier steet ’t friende. Acuilas hic. Ik heb ’n aokelige hik. Lumine tarvo⁶⁰ Claudius. Du mien ’n taofel bij Claudius. Adesse Manus. Het adres dà het Maonus.’⁶¹

Leo Stijn kan tevreden zijn: de tekst is op de Valkhofbalustrade voorlopig hersteld, op een mooie nieuwe, nu witte ondergrond. Maar een taofel bij restaurant Claudius, dat is definitief verleden tijd.

1836, p. 2 ‘dezer dagen werd op de leuning voor de heidensche Kapel, op het Valkhof alhier, het navolgende opschrift gesteld, hetwelk vroeger te dier zelfder plaatse stond ingesneden, doch in 1811, even vóór de aankomst van Keizer Napoleon in onze stad, werd uitgewischt’. Het bericht werd in tal van andere Nederlandse kranten overgenomen. (Oude kranten zijn voor deze bijdrage steeds geraadpleegd via de website van het RAN of via <https://www.delpher.nl>).

48 ‘Hier stond hij, vanhier ging hij knarsetandend weg, toen hij, Claudius, met grimmige blik zag dat de wrekende troepen er waren.’ Reeds Schonck 1805 (zie noot 43) vermeldt deze variant, die hij toeschrijft aan ‘zeker kundig minnaar der Latijnsche taal’.

49 ‘Vanhier kan men de zeilen op vier rivieren onderscheiden. / Welke plaats zult u geven die dit alles kan bieden?’ De twee regels van Smetius komen uit zijn *Carmen in Noviomagum, urbem olim Batavorum, hodie Gelrorum primariam*, regel 9 en 10, in: *Oppidum Batavorum*, p. 164 (vertaling 1999, p. 235).

50 *Verslag van den toestand der gemeente Nijmegen over het jaar 1872* door burgemeester en wethouders den raad der gemeente (...) aangeboden, Nijmegen 1873, p. 102-103 (geraadpleegd via <https://studiezaal.nijmegen.nl>; Regionaal Archief Nijmegen, archief 2, inventarisnummer 33922). Er is ook een handgeschreven verzoek van Scheers uit 1874 bewaard waarin hij de beide varianten van de *hic stetit*-verzen noemt. (RAN, archief 2, inventarisnummer 31537).

51 Zie SCHONCK, *Lot-gevallen*, p. 3 (vergelijk noot 43). Volgens zijn getuigenis was de tweede tekst ‘op den leuning van eene der banken’, voorzien van de volgende vertaling: ‘Weet ge mij een plaats te noemen, / die op zoo veel schoons kan roemen?’ Van de Huygensregels geeft hij wel een (proza-) vertaling maar zonder vermelding dat die ter plaatse zou zijn aangebracht.

52 Zie bijvoorbeeld J.T.M. FUNNEMAN en A.G. VERDENIUS, ‘In het voetspoor van Nijmeegse gevelstenen: Latijnse teksten onder de loep’, in: *Nijmeegs Katern* 5 (1991), p. 2-4. De

auteurs oordelen negatief over de regel (‘een monster van een vers’, p. 3). Ze blijken intussen in het geheel geen archiefonderzoek te hebben verricht. Een eerder stukje is: G.L. MUSKENS, ‘Quem dabis haec possit qui dare cuncta locum’, in: *Hermeneus* 23 (1952), p. 186-188.

53 TH. KUIJPER, *Het Valkhof en oud-Nijmegen, beknopte beschrijving van - en historische aantekeningen omtrent den burcht, de oude gebouwen en de musea van Nijmegen*, Nijmegen 1922, foto op p. 8.

54 *Nijmeegsch Dagblad*, 15 maart 1957. Het bericht vermeldt een kranslegging bij de twee plaatsen aan de balustrade door studenten en professoren van de Nijmeegse universiteit.

55 In augustus 1982 zijn de teksten hersteld, blijkens een bericht in het *Valkhof nieuws* 4 (1982), 3, p. 28 nadat ze ‘enige tijd’ weg waren geweest. Ook in 2002 werden de opschriften opnieuw aangebracht, bij een schilderbeurt van de balustrade. Daarbij kwamen de twee helften van de regel van Smetius iets uit elkaar te staan en zijn daarbij door de schilder omgewisseld. Een kleine tien jaar lang stond er toen: *qui dare cuncta locum / quem dabis haec possit*, hetgeen zowel metrisch als syntactisch onjuist is. Volgens Louis Swinkels, aan wie ik de verwijzing over 2002 dank, gaf de tekst in die jaren geregeld aanleiding tot vragen aan de medewerkers van het nabijge Museum Het Valkhof.

56 In die recente weergave is het Smetiuscitaat helaas opnieuw verhaspeld, ditmaal tot *quemdabis haec possit quidare cunctalocum*. De toch al lastige zin is hier onbegrijpelijk geworden.

57 Volgens Hettie Peterse, aan wie ik deze informatie dank, zullen dan ‘de muren aan de noord- en westzijde tot borstweringhoogte worden opgetrokken, waarbij de omtrek van de noordwestelijke hoektoren kan worden hersteld. Het opschrift komt wel terug, echter niet als geschilderde tekst, maar in losse letters van cortenstaal.’ Het valt te hopen dat de Latijnse teksten bij die gelegenheid eindelijk foutloos worden aangebracht. Ook is een solide informatiebord met vertalingen en toelichtingen een duidelijke aanbeveling.

58 *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 21 juli 1881, p. 2. Het aangehaalde Latijn, kennelijk van een (oud-) gymnasiast, bevat inderdaad enkele stevige taalfouten (*sessi*, *gaudians*) en een reeks metrische ongerechtigheden (*gaudians*, *ego*, *puellam*, *vidi*). Toch kan zo'n levenslustig graffito vandaag de dag ook strenge latinisten blij stemmen.

59 Zie bijvoorbeeld HEIN VAN BRIENEN, 'Hier stond Claudius...', in: *Valkhof nieuws* 14 (1992), 2, p. 11-15, die een Nijmeegs rijmpje uit 1935 citeert, kennelijk een jeugdwerk van hemzelf. Het gedichtje roept Nijmegen op de geschiedenis te waarderen. Het begin luidt: *Minse, hè jullie ècht wel 's gehoord*

/ Wa hier vroeger allemaal is gebeurd? / Soldaote út Rome liepe hier rond! / Oek 'n Claudius, die te knårse stond!

60 In de geïmproviseerde weergave van het Latijn klinkt de Nijmeegse tongval door.

61 LEO VAN STRIJN, 'Krulletje', in: *De Brug*, 9 januari 2023, met kleine aanpassingen van de lay-out. / Voor hulp bij dit artikel dank ik, naast de in eerdere noten al genoemde personen, Elmar van de Ree (Regionaal Archief Nijmegen), Leon ter Beek (Radboud Universiteit), Christoph Pieper (Universiteit Leiden), Jan Bloemendal (Huygens Instituut en Ruhr-Universität Bochum) en Leo Nellissen.